

УДК 811.161.2 (091) Тетяна Білявська

(Миколаїв)

ПРОБЛЕМА ВВЕДЕННЯ НОВОЇ ПРАВОПИСНОЇ СИСТЕМИ

В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ "ЗОРЯ"

(1880–1897 РР.)

У статті порушено проблему правописної непорядкованості української літературної мови в ХІХ столітті. Проаналізовано мовознавчі матеріали часопису "Зоря", в яких відбито питання введення фонетичного правопису в писемну практику Західної України.

Ключові слова: українська мова ХІХ століття, західноукраїнська мовна практика, етимологічний правопис, фонетичний правопис, часопис "Зоря".

In the article it is raised the question of the orthographical disorder of Ukrainian literary language in the XIX century. It is analyzed the linguistical materials of the periodical "Zorya", in which it is described the question of introduction of the phonetic orthography in the writing practice of the western Ukraine.

Key words: Ukrainian language XIX century's, western Ukraine practice, etymological orthography, phonetic orthography, periodical "Zorya".

Одним із найважливіших критеріїв унормування літературної мови є сталість її орфографічної системи. Формування української правописної системи відбувалося впродовж тривалого часу і супроводжувалося численними дискусіями. Найскладнішим періодом в історії формування української орфографії було ХІХ століття, оскільки характеризувалося наявністю різних правописних систем. Але саме здобутки того часу відіграли значну роль у формуванні сучасної орфографії.

Дослідити історію становлення вітчизняної орфографії, зокрема відстежити процеси введення та функціонування нових правописних систем, видається можливим шляхом аналізу преси, це значною мірою відбиває тенденції мовного розвитку. Адже періодичні видання безпосередньо пов'язані з повсякденним життям суспільства, вони виступають одним із найважливіших знарядь формування та вираження громадської думки. Так, одним із найпопулярніших періодичних видань ліберально-народовської орієнтації в Україні 80–90 років ХІХ століття був часопис "Зоря", який виходив у Львові впродовж 1880–1897 років. На сторінках часопису друкувалися матеріали, які висвітлювали широке коло питань, що стояли в той час перед українством. Серед них було багато публікацій, присвячених правописним проблемам.

Мета статті – проаналізувати мовознавчі матеріали часопису "Зоря" (1880–1897 рр.), у яких порушено правописні питання, окреслити основні проблеми тогочасної орфографії, висвітлити процес уведення фонетичного правопису в західноукраїнську мовну практику.

В основу сучасної орфографії покладено такі принципи: фонематичний (фонемний), фонетичний, морфологічний, традиційний (історичний) та диференційні написання. За словами І. Вихованця, "в нас домінує фонематичний (фонемний) принцип правопису, а на периферії перебувають фонетичні, традиційні і диференційні написання" [1, с. 5]. Однак у досліджуваний період наукові

основи української орфографії не були визначеними, а значить не розмежовували окремі принципи (фонематичний та фонетичний). Ішла боротьба між двома правописними системами – етимологічною та фонетичною. З огляду на це, в подальшому аналізові вживаємо термін "фонетичний" (на позначення назви правописної системи того часу).

Етимологічний (історичний) правопис був досить складним для вживання. Однак у цієї орфографічної системи були свої прихильники. У Галичині це був професор М. Максимович ("максимовичівка" – історико-етимологічний правопис, опрацьований і теоретично обґрунтований ученим у передмові до збірника "Малоросійські пісні" (1827, розділ "Зауваження до правопису й вимови слів")). Суть правопису полягала у використанні російського громадянського алфавіту з іншим звуковим значенням деяких літер, а також уживанням надрядкових знаків. Для передачі українського звука [і] в цьому правописі використовувалося п'ять знаків: а, о, у, и з діакритичними знаками та ъ: для передачі українського звука [и] вживалися знаки ы та и. І. Огієнко зазначає: "...етимологічна система Максимовича не знайшла собі прихильників у Великій Україні, зате вона буйно розцвіла в Галичині і продержалася тут аж до 1893 року, цебто до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису" [4, с. 233].

На початку ХІХ століття в українській мові поширюється фонетичний правопис (першу спробу закріпити цей правопис зробив О. Павловський у "Грамматике малоросійскаго нарѣчія" (1818 р.), а в Західній Україні – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький у літературному альманасі "Русалка Днѣстровая" (1837 р.). За твердженням І. Огієнка, "...з того часу розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного..." [4, с. 236].

У кінці 50-х років ХІХ століття П. Куліш розробив орфографічну систему, яка здобула назву "кулішівка". Це був фонетичний правопис, який учений застосував у "Записках о Южной Руси" (1856 р.) та в "Граматиці" (1857 р.), а потім використав у журналі "Основа" (1861–1862 рр.) в Петербурзі. Згідно з цим правописом: усунуто з абетки літеру ы, замість неї на позначення звука [и] вживали літеру и (лисиця); у ролі апострофа в середині та в кінці слів після приголосних використовували ъ. У правописі приголосних П. Куліш намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, наслідуючи в цьому частково О. Павловського (наприклад, дієслівне сполучення -ться писали -тьця і -тця (вертаютьця, всміхнетьця)).

У кінці 70-х рр. у Галичині з'явилася ще одна фонетична система ("драгоманівка"), яку розробила група українських діячів, до якої входив М. Драгоманов. За цим правописом кожен звук позначався окремою літерою, тому з абетки було вилучено всі літери, що позначали два звуки (є, ї, ю, я, щ). Замість букви й уведено літеру ј та запропоновано передавати всі йотовані сполученнями је, јі, ју, ја або ъа, ъе, ъу (після приголосних на позначення їх м'якості: синья, синье, синью); літеру щ передавали через буквосполучення шч (кушч, шчиристь).

Ще один варіант фонетичного правопису створив Є. Желехівський для власного "Малоруско-німецкого словаря" (1886 р.). Цей правопис відомий під назвою "желехівка". Він був закріплений у "Руській граматиці" С. Смаля-Стоцького та Ф. Гартнера (1893 р.). Згодом правопис Є. Желехівського набув значного поширення в Західній Україні. З 1893 року він був запроваджений у шкільному навчанні й визнавався як єдиний офіційний до 1922 року. Особливістю цього правопису було: послідовне вживання і не тільки на початку складу замість йі, але й після приголосного на місці давніх ъ та е (діло, сіно); в іменниках середнього роду не відбивали подовження приголосних і писали закінчення е відповідно до наддніпрянського я (житє, знанє); позначали знаком ь м'якість передньоязикових перед наступним м'яким приголосним (свѣт, звѣр, сѣміх); проривний задньоязиковий приголосний передавали староукраїнською літерою г, а африкати – за допомогою

буквосполучень дж, дз (ґанок, джміль); прикметникові суфікси (-ський, -цький) не пом'якшувалися (український, німецький); відповідно до місцевої вимови іншомовні слова та окремі українські слова передавалися з позначенням м'якості л (кляса, філзофія, блюза); апостроф ставився після префікса на приголосний перед йотованим та о (з'орати, під'їсти), але не вживали після губних (пе, бю, м'який); окремо писали частку -ся з дієслівними формами та афіксами у складних формах майбутнього часу (читати му, писати му, писати меш, писати ме).

Таким чином, у чистому вигляді на сьогоднішній день не збереглася жодна з тогочасних правописних систем. Однак більшість із них сприяла утвердженню фонематичного (фонемного) та фонетичного принципів у правописі сучасної української мови, які відбивають національно-специфічні звукові риси нашої мови.

Питання етимологічного та фонетичного правопису активно обговорювали українські мовознавці та видатні діячі й на сторінках часопису "Зоря" (1880–1897 рр.). Так, у 1888 році знаходимо замітку про статтю А. Торонського "Спори о прописи у русинів і румунів" ("Зоря", № 11, с. 379). Редакція "Зорі", аналізуючи статтю А. Торонського, висловлює свою думку з цього питання: "И у Румунѡвъ и у насъ веде ся завзятуща боротьба за "азбуку"; у однихъ и у другихъ правопись фонетична, етимольогична (у нас лише називати єь историчною) и мѡшана, добиваєсь кожда для себе першеньства; и ту и тамъ споры не довели доси до нѡякого кѡнця; и ту и там бѡльшу вагу въ тыхъ спорахъ мають взгляды политичнѡ нѡжѡ наука, тымъ самымъ затемнюють справу и доливають олью до огню завзята" [2, с. 379]. У кінці статті зроблено висновок про те, що не існує вагомих причин, які зумовлюють перехід до фонетичної орфографії. Автори замітки впевнені, що "...правопись природнымъ ходомъ мусить зъ часом усталити ся, чи та чи ся переможе без непотрѡбнои сварнѡ" [2, с. 379]. Такої думки щодо цього питання були редактори "Зорі" у 1888 році. Однак переваги фонетичної орфографії були наявними, тому вже з 1891 року часопис "Зоря" починає видаватися саме цим правописом. Із цього часу на його сторінках друкуються статті, замітки, які віддзеркалюють проблему введення фонетичного правопису в писемну практику Західної України. Наприклад, у 1892 році в часописі знаходимо статтю "Реформа нашої правописи в школах галицьких" [7, с. 215-216]. У публікації наголошено, що для розв'язання таких важливих питань як для вітчизняного мовознавства, так і для українства загалом, було залучено, крім шкільних крайових інспекторів, видатних українських діячів, мовознавців, як-от: О. Огоновського, С. Смаля-Стоцького, О. Торонського, Н. Вахняниного, К. Лучаківського, І. Верхратського, І. Огоновського, О. Лепкого, Т. Грушкевича, О. Партицького. У статті також наголошено, що переважна частина вчителів висловились за введення цього правопису в школах. Отже, на засіданні було запропоновано так звані "внесення" до правопису: не писати знак ъ, який вживався в кінці слів після приголосних (дуб, хат); у словах після префікса на приголосний перед я, ю, є, ї і перед голосними ставити апостроф (з'явити ся, в'орати ся): "В словах зложених з приіменниками в, з, над, об, під треба в середині замість ъ класти ь шоби у вимові согласна приіменникова не зливалася з слідующею самогласною" [7, с. 216]; м'який знак вживати тільки там, де він служить для пом'якшення приголосних (коваль); вживати літеру є [йе]: "Йотоване е треба виражати буквою є (житє, здоровє)" [7, с. 216] (варто зазначити, що цей пункт було ухвалено одногласно всіма членами засідання); вживати літери я, ю, які позначають два звуки; сполучення йо вживати на позначення йотованого о на початку слів та після голосного (Йосиф, майор); сполучення ъо вживати після м'яких приголосних (сльоза, сього); запроваджено літеру ї та визначено її графіку: "Йотоване [ji] треба писати знаком ї (з двома точками) (їду, мої, поїти, доброї)" [7, с. 216] (відповідно до етимологічної орфографії в таких випадках писали ъду або поити, доброи); вживати ї після м'якого приголосного на позначення звука [і] (ліс, лід, в селі, мені, ніс, література); літеру и писати на позначення звука [и] (син, риби, добрий, шия, лис, робити, бий) (за

етимологічним правописом звук [и] позначався декількома літерами: ы (сынъ, рыбы), и (лисъ, работи), і (бій)); вживати літеру г на позначення проривного задньоязикового звука [г] (ганок, газда) (цей пункт змін було ухвалено одноголосно). Одним із важливих пунктів було усунення з абетки літер ô, ê, û: "Букву і писати там, де чути чистий звук і (дім, сіль, добрі, імя, іду). Одже і писати там, де попередуща согласна не маячить ся (віра, місто, ніс, мід, тобі). З того виходить, що знаки ô, ê, û усувають ся jako злишні" [7, с. 216].

Більшість із запропонованих нововведень залишилось до нашого часу. Відомо, що деякі з них у радянський період було вилучено на певний час із правопису (у 1933 році з правопису було вилучено літеру г, яку поновлено у 1990 році (3-тє видання "Українського правопису"). Загалом із кінця 80-х років ХХ століття питання правопису набирає нових обертів. У руслі сучасних змін виникла тенденція до перегляду правописних норм, які б віддзеркалювали глибокі національні традиції нашої мови.

Правописні реформи, внаслідок яких фонетика перемогла стародавню етимологію, у той час мали неабияке значення для подальшого розвитку нашої мови. Вже у 1892 році в школах Галичини було введено фонетичний правопис. У статті "Правопись фонетична" зазначено: "Рескриптом з дня 25-ого падолиста с.р. ц.к. міністерство просвіти і віросповідань поручило галицькій ц.к. краєвій раді шкільній завести в школах галицьких правопись фонетичну після постанов анкети, котрі то постанови подали в Ч-ї 11 "Зорі" на стор. 215-216 (значить ту саму правопись, котрою видає ся "Зоря" і інші наші видання). Подрібні зарядження що до введеня правописі фонетичної в школах видасть найбільшим часі ц.к. краєва рада шкільна" [6, с. 460].

У наступному році, після запровадження правопису в школах, було видано посібник, у котрому зазначені правила фонетичного правопису (замітка "Руска правопись", "Зоря", 1893 р, № 14, с. 238): "...правопись фонетична заведена вже у всі школи народні і середні та семінарії учительські Галичини почавши від нового шкільного року 1893/94; опроче се пригідний підручник не тільки для шкіл, але взагалі для всіх, хто хоче познайомитись і навчитись правильно і добре писати" [9, с. 238]. У статті наголошено, що: "На підставі рескрипту пана Міністра Віросповідань і Просвіти з дня 25 подолист 1892, Ч-0 23123 ухвалила ц.к. Рада шкільна краєва для всіх під нею стоячих шкіл однастайні правила руської правописи, котрі залучає ся, а котра зачне обов'язувати безслівно з початком року шкільного 1893/94" [9, с. 238]. Крім цього, повідомлено, що у всіх письмових роботах учні, без винятку, мають вживати фонетичний правопис. Водночас вказано, де не використовуватиметься цей правопис: "В текстах літургічних і пам'ятниках язика староруського буде задержана в книжках і в науці шкільній правопись церковна" [9, с. 238].

Правописні реформи у цей період почали діяти в різних частинах Західної України, зокрема й у Буковині. Знаходимо невелику замітку щодо введення нового правопису в цьому краї ("Руська правопись", 1893, № 16, с. 323): "Правопись фонетичну рішила буковинська краєва рада шкільна завести остаточно з початком нового року шкільного у всіх школах народних на Буковині. Є повна надія, що міністерство просвіти накаже як найскоріше завести єї также в буковинських школах середніх, бо чудно виглядало би, якби у всіх школах Галичини і в народних школах Буковини уживано правописи фонетичної, а лиш для шкіл середніх задержано б етимольогію" [8, с. 323]. Фонетичний правопис поступово вводився у школах на всій території Західної України, що, безумовно, сприяло розвитку і піднесенню рідної мови.

Процес фонетизації правопису в Західній Україні торкнувся не тільки шкіл. Через два роки після введення фонетичного правопису у школах вводиться цей правопис у судочинстві. Доказом цього є маленька стаття "Фонетична правопись в ц.к. судах" ("Зоря", 1994, № 16, с. 368): "Рескриптом з

28 червня 1894 Ч 13095 розпорядив ц.к. міністер справедливости усім ц.к. судам в окрузі львівського висшого краєвого суду уживати в руській мові правописи фонетичної" [10, с. 368]. У статті також зазначено, що всім судовим установам Галичини буде надано по одному примірнику шкільних підручників, в яких подано правила "русської правописи".

У 1894 році надруковано статтю "Правопись фонетична ц.к. почтах і у віснику законів краєвих": "Дирекція почт і телеграфів у Львові розпорядком з 1 мая с.р. Ч. 24. 972 наказала підрядним собі урядам уживати руськім письмі правописи фонетичної, заведеної до шкіл галицьких і буковинських (а тепер і в ц.к. судах)" [5, с. 308]. Також зазначено, що дирекція надала урядам відомості про правила нового правопису, видані у шкільній брошурі під назвою "Руска правопись" та повідомлено, що "Вісник законів краєвих" почав уже видаватись фонетичним правописом і гражданкою (до цього часу видавався кирилицею), а "Вісник законів державних" згодом буде перевидано фонетичним правописом.

Крім заміток і статей щодо правописних питань, які мали здебільшого інформативний характер, на сторінках часопису "Зоря" друкувалися рецензії українських діячів на відомі мовознавчі праці того періоду. У 1895 році в "Зорі" (№1, с. 17–18) надруковано рецензію В. Лукича на працю І.Франка "Етимологія і фонетика в южноруській літературі", у якій аналізує дослідження І.Франка. "Автор зачинає свою розвідку від сконстатовання факту, що боротьба о етимольогію і фонетику розбила нашу публіку на два ворожі табори, фанатичні і ексклюзивні, один супротив другого. На галицько-руському ґрунті повстали неначе дві нації, що стоять супротив себе на военній стопі" [3, с. 17]. У публікації В. Лукич намагається висвітлити і довести до відома читачів цікаві і водночас важливі погляди письменника. Так, він зазначає, що І. Франко підкреслює заслугу О. Барвінського, який уклав на початку 70-років "Читанку для висшої гімназії", "перший впровадив фонетику в тексті хоч деяких списателів" [3, с. 17]. Саме з того часу прихильники фонетики стали домагатися введення фонетичного правопису в школах і урядах. Наголошено також на тому, що всі найталановитіші галицькі діячі намагалися уникнути етимологічних засад: "Перші після Шашкевича викинули ь брати Головацькі в першій часті "Вънка", виданого у Відні 1846 р., за ними Скоморівський в перекладі Хомяківського "Єрмака" (1849 р.) та інші" [3, с. 17].

Автор статті зауважує, що питання правопису тісно пов'язане з питанням про мову. Підкреслюючи це твердження, В. Лукич подає тезу І. Франка: "Що до еволюції наших етимольогів, то етимольогічна правопись мала зразу в'язати народну мову з староруською, а властиво з староцерковною, але відтак в 50-х рр. роздає ся, а в 60-их в далі зміцнює ся оклик, що етимольогічна правопись повинна в'язати нас "съ прочимъ руськимъ міромъ" (Се є другий оклик наших етимологів). Фонетика стала ся синонімом національної окремішності, та тим самим етимольоги посередно (а дехто й виразно) признали ся до ідеї національної єдності Українців з Москалями" [3, с. 17]. Спочатку етимологи з української, церковної, польської і московської створювали окрему мову, а потім усе більше наближували її до московської (тобто російської). Ця мова не тільки була віддалена від "живої українсько-руської мови", але й ставала на шляху її розвитку. Більше переказом, ніж рецензією можна назвати цю статтю Василя Лукича щодо дослідження І. Франка. Але не можна зменшувати її значення тоді, коли навіть після офіційного введення фонетичного правопису, ця проблема залишилося актуальною і перебувала на стадії активного обговорення. Такі публікації, де висвітлювалися думки визначних учених того часу, надавали впевненості галицькій інтелігенції в тому, що обраний ними шлях є правильним і прогресивним.

Таким чином, у результаті правописної боротьби, в основі якої лежало питання про вигляд українського слова як самостійного, окремого від інших мов, відбулася низка правописних реформ, що мали місце в українському мовознавстві, а згодом торкнулися суспільних та громадських організацій. Це була подія не тільки культурної, педагогічної або вузько філологічної ваги, але й мала глибоке національно-політичне значення. Наявність таких матеріалів на сторінках часопису "Зоря" як одного з провідних видань того періоду надавала можливість українцям ознайомитися з цим питанням та усвідомити переваги фонематично-фонетичної орфографії, а в наш час – простежити складний процес уведення нової правописної системи у другій половині XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Ненаукові пристрасті навколо українського правопису / І.Р.Вихованець // Українська мова. – 2004. – № 2. – С. 3– 24.
2. Замітка про статтю Торонського О. Спори о правописи у русинів і у румунів (Діло, 1888, № 235 – 237, 239) // Зоря. – 1888. – № 22. – С. 379.
3. Лукич В. Рецензія на книгу (Франко І. Етимологія і фонетика в южно-руській літературі (Коломия, 1894)) // Зоря. – 1895. – № 1. – С. 17–18.
4. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко [упоряд., авт. істор.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик]. – Либідь, 1995. – 296 с. – (Літературні пам'ятки України).
5. Правопись фонетична в поштах і у "Віснику законів краєвих" (замітка) // Зоря. – 1894. – № 17. – С. 308.
6. Правопись фонетична (замітка) // Зоря. – 1892. – № 23 . – С. 460.
7. Реформа нашої правописи в школах галицьких (замітка) // Зоря. – 1892. – № 11. – С. 215–216.
8. Руська правопись (замітка) // Зоря. – 1893. – № 16. – С. 323.
9. Руська правопись (замітка) // Зоря. – 1893. – № 14. – С. 238.
10. Фонетична правопись в судах (замітка) // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 368.